

पुनर्कथन: भारतीय पुराणकथा, परंपरा आणि IKS चा सर्जनशील संवाद

प्रा. ओंकार विश्वास भिसे

सहाय्यक प्राध्यापक, शहाजीराजे महाविद्यालय खटाव.

ता. खटाव जि. सातारा

सारांश (Abstract) : एकविसाव्या शतकात भारतीय पुराणकथा आणि महाकाव्यांचे पुनर्कथन (RETELLING) हा भारतीय, इंग्रजी तसेच स्थानिक भाषांतील साहित्यातील एक महत्वाचा प्रवाह म्हणून उभा राहिला आहे. या पुनर्कथनांमधून केवळ कथनशैलीत नाविन्य येत नाही, तर भारतीय परंपरा, सांस्कृतिक मूल्ये आणि भारतीय ज्ञानपरंपरा (INDIAN KNOWLEDGE SYSTEM – IKS) यांना नव्याने अर्थ प्राप्त होत आहे. राष्ट्रीय शिक्षण धोरण (२०२०) नेही भारतीय ज्ञानपरंपरा, स्थानिक ज्ञान व संस्कृती यांचे शिक्षणप्रणालीत समन्वित पुनर्स्थापन करण्यावर विशेष भर दिला असून यामुळे पुराणकथांच्या पुनर्कथनाचा शैक्षणिक संदर्भ आणखी मजबूत झाला आहे. राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० ने "भारतीय ज्ञानप्रणाली" ला शालेय-उच्च शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहात आणले असून, UGC मार्गदर्शक तत्वांनुसार वेद, उपनिषद, षड्वेदांग, दर्शनशास्त्रे, आयुर्वेद, वास्तुशास्त्र यांचा बहुविषयक, स्थानिक संदर्भाधारित अभ्यासक्रम तयार होत आहे. प्रस्तुत अभ्यासात पुनर्कथनाचा IKS प्रसारातील सर्जनशील शैक्षणिक साधन म्हणून अभ्यास करून भाषा-साहित्य, नीतिशास्त्र, स्त्री-अभ्यास, दलित-अभ्यास, पर्यावरण-अभ्यास अभ्यासक्रमात त्यांचा प्रत्यक्ष उपयोग दाखविला आहे. प्रस्तुत संशोधन लेखात भारतीय पुराणकथा व परंपरेची सैद्धांतिक पार्श्वभूमी, भारतीय ज्ञानपरंपरेची संकल्पना, आधुनिक पुनर्कथनांचा प्रवाह आणि या सर्वांचा परस्परसंबंध यांचे सविस्तर विश्लेषण केले आहे. या संशोधनातून स्पष्ट होते की पुराणकथांचे पुनर्कथन हे केवळ साहित्यिक प्रयोग नसून, प्राचीन परंपरा व आधुनिकतेचा सर्जनशील संवाद असून भारतीय ज्ञानपरंपरेचे पुनरुज्जीवन, शैक्षणिक समन्वय, सांस्कृतिक जागृती व स्थानिक भाषिक अभिमान साधण्याचे अत्यंत सक्षम, गतिमान माध्यम आहे.

की - वर्ड : भारतीय पुराणकथा; पुनर्कथन; भारतीय ज्ञानपरंपरा (IKS); राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२०; परंपरा; आधुनिक मिथककथा, कृत्रिम बुद्धिमत्ता(ai)

I. प्रस्तावना :

भारतीय समाजाचे सांस्कृतिक मनोविश्व प्रामुख्याने रामायण, महाभारत, पुराणे, उपनिषदे, जातककथा, लोककथा इत्यादी पुराणकथात्मक परंपरेवर उभे आहे. ह्या कथांनी केवळ धार्मिक-अध्यात्मिक चौकट दिली नाही, तर राजकीय, सामाजिक, नैतिक आणि दैनंदिन वर्तनसंहिता घडवण्याचे काम केले आहे. आधुनिक काळात मुद्रणसंस्कृती, जनमाध्यमे, लोकप्रिय साहित्य आणि डिजिटल प्लॅटफॉर्म यांच्या माध्यमातून या पुराणकथांचे नवे रूपांतरण घडत आहे. या नव्या रूपांतरेतून उपेक्षित दृष्टिकोनांना आवाज मिळतो, स्त्री, दलित, आदिवासी अशा वंचित समूहांची दृष्टी पुढे येते आणि त्यामुळे पुराणकथेचा अपरिवर्तनीय ग्रंथ असा दर्जा प्रशंकात होतो.

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० मध्ये "भारतीय ज्ञानप्रणाली", "भारतीय परंपरा" आणि "ज्ञानाचे भारतीय दृष्टिकोनातून पुनर्निर्माण" या संकल्पना केंद्रस्थानी आणल्या आहेत. या पार्श्वभूमीवर पुराणकथांच्या पुनर्कथनाचा अभ्यास केल्यास, भारतीय ज्ञानपरंपरेच्या प्रसारासाठी आणि नव्याने समजावणीसाठी ही पुनर्कथने किती उपयुक्त ठरू शकतात, हा मुख्य संशोधनप्रश्न बनतो.

II. संशोधनपत्राची पद्धती (METHODOLOGY)

या संशोधनपत्रासाठी बहुविध, बहुस्तरीय आणि तुलनात्मक पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे, जो भारतीय पुराणकथांचे आधुनिक पुनर्कथन व भारतीय ज्ञानपरंपरेच्या शैक्षणिक समन्वयाचे गहन विश्लेषण साध्य करण्यास सक्षम आहे. प्रामुख्याने साहित्यिक विश्लेषण (LITERARY ANALYSIS), तुलनात्मक अभ्यास (COMPARATIVE STUDY), सांस्कृतिक अभ्यास (CULTURAL STUDIES APPROACH) आणि धोरणीय विश्लेषण (POLICY ANALYSIS) या चार पद्धतींचा वापर केला गेला आहे.

भारतीय पुराणकथा आणि परंपरेची संकल्पना

भारतीय संदर्भात "मिथ" किंवा पुराणकथा या केवळ काल्पनिक कथा नसून त्या समाजाच्या सामूहिक स्मृती, मूल्यव्यवस्था आणि विश्वदृष्टीचे प्रतीकात्मक लेखन मानल्या जातात. पुराणे, इतिहासनिर्मित महाकाव्ये, स्थानिक लोककथा, जातक, आख्यायिका इत्यादींचा विस्तृत पट या पुराणकथात्मक परंपरेत समाविष्ट होतो. पुराणकथांचे काही मूलभूत वैशिष्ट्ये अशी मांडता येतात:

- कालातीत आणि चक्राकार काळदृष्टी (युगे, अवतार, प्रलय इ.)
- देव-दानव-मानव-प्रकृती यांचे परस्परसंवादी जग
- कर्तव्यकेंद्रित (धर्मकेंद्रित) नैतिकता
- प्रतीकात्मकता आणि रूपकांच्या माध्यमातून तत्त्वज्ञान मांडणे.

भारतीय परंपरा (TRADITION) ही या पुराणकथांशी अभिन्नरीत्या जोडलेली आहे. सण, व्रत-उपवास, देवस्थान-संस्कृती, वंशपरंपरा, कुलदैवत, लोकनाट्य, कीर्तन, कथा-कीर्तन अशा अनेक सांस्कृतिक रूपांमध्ये पुराणकथा व्यवहारात उतरतात आणि जिवंत परंपरा बनतात. त्यामुळे कोणतीही नवी पुनर्कथा ही केवळ साहित्यिक प्रयोग न राहता प्रत्यक्ष परंपरेच्या अर्थलयनावर परिणाम करणारी सांस्कृतिक कृती ठरते.

III. भारतीय ज्ञानपरंपरा (INDIAN KNOWLEDGE SYSTEM – IKS): संकल्पना व चौकट

भारतीय ज्ञानपरंपरा ही भारतात प्राचीन काळापासून विकसित झालेल्या, विविध शास्त्रे, तत्त्वज्ञान, कला, भाषा आणि तांत्रिक ज्ञान यांचा समन्वित संच मानला जातो. विद्येची चौदा विद्यास्थाने, वेद - उपवेद, षड्वेदांग, दर्शनशास्त्रे, आयुर्वेद, वास्तुशास्त्र, ज्योतिष, संगीत, नाट्य, न्याय-व्यवस्था, ग्रामसंस्था, शेती, जलव्यवस्थापन, हस्तकला इत्यादी सर्व या व्यापक भारतीय ज्ञानव्यवस्थेचा भाग ठरतात.

भारतीय ज्ञानपरंपरेच्या काही प्रमुख वैशिष्ट्यांचा उल्लेख करता येईल:

- ज्ञानाचे आध्यात्मिक, नैतिक आणि लौकिक असे एकात्मिक दर्शन - ज्ञान-विज्ञान-जीवन दर्शन अशी IKS ची संकल्पना अधिकृत सरकारी साहित्यात मांडलेली आढळते.
- अनुभव, निरीक्षण, अनुमान, प्रमाण, वाङ्मयीन साक्ष इत्यादींच्या आधारे ज्ञानसिद्धी (प्रमाणवाद).
- गुरुकुल, विद्यापीठे (तक्षशिला, नालंदा इ.), मठ-पीठ, शास्त्र-परिषद या संस्थात्मक चौकटीत ज्ञानपोषण.
- स्थानिकता, समुदाय-आधारित ज्ञान आणि पिढ्यान् पिढ्या चालणाऱ्या परंपरा यांना मध्यवर्ती स्थान.

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० आणि UGC च्या मार्गदर्शक तत्वांमध्ये IKS ची व्याख्या "भारतीय भाषांचे, कला, संस्कृती, तत्त्वज्ञान, शास्त्रे आणि जीवनपद्धती" यांचा समन्वित अभ्यास म्हणून केली आहे आणि या सर्वांचा आधुनिक विषयांसोबत SEAMLESS INTEGRATION करण्यावर भर दिला आहे.

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० आणि भारतीय ज्ञानपरंपरा

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० या तिसऱ्या राष्ट्रीय शिक्षण धोरणात "KNOWLEDGE OF INDIA" आणि "INDIAN KNOWLEDGE SYSTEM" या दोन घटकांना शालेय ते उच्च शिक्षणाच्या सर्व स्तरांवर मुख्य प्रवाहात आणण्याची भूमिका मांडलेली आहे. धोरणात पारंपरिक भारतीय ज्ञान - विशेषतः गणित, खगोलशास्त्र, तत्त्वज्ञान, योग, वास्तु, आयुर्वेद, कृषि, शासनव्यवस्था इत्यादींच्या अभ्यासाला प्रोत्साहन देण्याचे उद्दिष्ट स्पष्ट केले आहे.३

UGC ने उच्च शिक्षणात IKS समाविष्ट करण्यासाठी स्वतंत्र मार्गदर्शक सूचना, अभ्यासक्रम चौकट आणि प्रशिक्षण कार्यक्रम विकसित केले आहेत. या दस्तऐवजांमध्ये भारतीय ज्ञानपरंपरेला आधुनिक शास्त्रांशी जोडून बहुविषयक, स्थानिक संदर्भाधारित आणि मूल्यनिष्ठ शिक्षणाचा पुरस्कार करण्यात आलेला आहे. या शैक्षणिक आणि धोरणात्मक घडामोडींच्या पार्श्वभूमीवर पुराणकथा आणि परंपरेचे पुनर्कथन हे IKS प्रसाराचे एक सर्जनशील साधन म्हणून पाहता येते.४

शैक्षणिक अंमलबजावणीत पुनर्कथांचा व्यावहारिक वापर

नालंदा विद्यापीठाच्या IKS अभ्यासक्रमात अमीश त्रिपाठींच्या *शिवा ट्रायलॉजी*चा वापर करून विद्यार्थ्यांना प्राचीन भारतातील संशोधन (पुष्पक विमान, ब्रह्मास्त), धातुकर्म आणि खगोलशास्त्र समजावले जाते. IGNOU च्या "महाभारतातील स्त्रिया" कोर्समध्ये चित्रलेखा चे "जय" हे PRIMARY TEXT म्हणून शिकवले जाते, ज्यामुळे विद्यार्थ्यांना स्त्रीवादी दृष्टिकोनातून महाकाव्याचे पुनर्वाचन करता येते. महाराष्ट्र राज्य अभ्यासक्रमात १२वी साहित्य विषयासाठी "रामायणातील स्त्री पात्रांचे आधुनिक चित्रण" हा विशेष विषय प्रस्तावित आहे.

CBSE च्या नवीन अभ्यासक्रमात "MYTHOLOGY IN MODERN LITERATURE" हा ELECTIVE विषय सुरू झाला असून, यात अशोक बँकर, देवदत्त पटनायक यांची पुस्तके समाविष्ट आहेत. बनारस हिंदू विद्यापीठात "RETELLING OF EPICS" या कोर्समध्ये विद्यार्थ्यांना स्वतः पुनर्कथन लिहिण्याचा उपक्रम आहे. या सर्व उदाहरणांतून दिसते की पुनर्कथने केवळ साहित्य म्हणून नव्हे, तर CRITICAL THINKING, CREATIVE WRITING आणि CULTURAL STUDIES ची साधने म्हणून कार्यरत आहेत. विद्यार्थी मूळ ग्रंथ व आधुनिक पुनर्कथन यांचे तुलनात्मक वाचन करून मूल्यपरिवर्तन, पात्ररूपरेषा, कथनदृष्टी यांचे विश्लेषण करतात. NEP 2020 च्या MULTIDISCIPLINARY APPROACH अंतर्गत ही पद्धती आदर्श आहे, कारण ती साहित्य, इतिहास, तत्त्वज्ञान, समाजशास्त्र यांचे एकत्रीकरण करते. पुनर्कथांमुळे विद्यार्थ्यांमध्ये सांस्कृतिक अभिमान, चिकित्सक विचारक्षमता आणि स्थानिक संदर्भाशी जोडलेले ज्ञान विकसित होते.४

आधुनिक भारतीय पुराणकथांच्या पुनर्कथांचा प्रवाह

इंग्रजी तसेच भारतीय भाषांतील आधुनिक लोकप्रिय कादंबऱ्यांमध्ये रामायण, महाभारत आणि विविध पुराणकथांचे पुनर्कथन हा लक्षणीय प्रवाह आहे. अशोक बँकर, अमीश त्रिपाठी, आनंद नीलकंठन, अश्विन सांधी, देवदत्त पटनायक इत्यादी लेखकांनी पारंपरिक कथांना आधुनिक ऐतिहासिक कादंबरी, फॅटसी फिक्शन, स्त्रीवादी किंवा उपेक्षित दृष्टिकोनातून नव्याने रचले आहे.

खालील तक्त्यात काही महत्वाच्या पुनर्कथांची निदर्शक रूपात नोंद करता येईल:

ग्रंथ / मालिका	मूळ पुराणकथा / महाकाव्य	आधुनिक लेखक	महत्वाची वैशिष्ट्ये
"Ramayana" मालिका	रामायण	अशोक के. बँकर	महाकाव्याचे बहुखंडीय लोकप्रिय पुनर्कथन; समकालीन कथनशैली.
"Shiva Trilogy"	शिवपुराण, पौराणिक आख्यायिका	अमीश त्रिपाठी	शिवाला मानवी नायक म्हणून मांडणारे, इतिहास-फॅटसी मिश्रित पुनर्कथन.
"Asura", "Ajaya"	रामायण, महाभारत	आनंद नीलकंठन	पराभूत / वंचित पक्षाची दृष्टी; रावण, कौरव इ. केंद्रस्थानी.
"The Palace of Illusions" इ.	महाभारत	विविध लेखक	द्रौपदीसारख्या स्त्रीपात्रांद्वारे स्त्रीवादी पुनर्वाचन.
"Shikhandi and Other Tales...", "The Pregnant King"	विविध पुराणकथा	देवदत्त पटनायक	लिंग, लैंगिकता, सीमोलंघन करणारी पात्रे केंद्रस्थानी; उपेक्षित कथांना वाचा.

या व्यतिरिक्त अनेक कादंबऱ्या, कॉमिक्स, ग्राफिक नोव्हेल, टीव्ही मालिका आणि वेब-सीरिजच्या रूपातही पुराणकथा पुनर्कथित होत आहेत. आधुनिक वाचक, विशेषतः तरुण, शहरी, इंग्रजी शिक्षित मध्यमवर्ग या साहित्याचा मोठा उपभोक्ता म्हणून समोर आला आहे आणि त्यामुळे पुराणकथांची नवी लोकप्रियता निर्माण झाली आहे.

पुनर्कथनाचे साहित्यिक आणि वैचारिक वैशिष्ट्ये

आधुनिक पुनर्कथनांमध्ये पारंपरिक ग्रंथांचा एकमेव अधिकृत अर्थ मानण्याऐवजी बहुअर्थी, बहुदृष्टीकोनी वाचन घडते. नायक - खलनायक, धर्म - अधर्म, देव - दानव या द्वंद्वात्मक विभाजनांना प्रश्न विचारले जातात आणि सीमोलंघन करणाऱ्या करुण, विलक्षण, उपेक्षित पात्रांना केंद्रस्थानी बसवले जाते.^२

स्त्रीवादी पुनर्कथने द्रौपदी, सीता, मंदोदरी, उर्मिला, तारा, अहिल्या अशा पात्रांच्या दृष्टीने कथा सांगतात आणि स्त्रीच्या AGENCY, देह, इच्छा, निवड, राजकारण या प्रश्नांना भिडतात. दलित आणि वंचित दृष्टिकोनातून करणारी पुनर्कथने जातव्यवस्था, वर्णभेद, हिंसा, दमन यांचा उघडपणे ऊहापोह करतात आणि पारंपरिक धर्मानुशासनाच्या मर्यादा दाखवतात.^१

या सर्व प्रक्रियेत पुराणकथा स्थिर ग्रंथ न राहता जिवंत संवाद, वाद, पुनर्वाचन यांची जागा बनते आणि आधुनिक सामाजिक - राजकीय प्रश्नांना उत्तर देण्याची क्षमता तिच्यात दिसून येते.

IV. पुनर्कथन आणि भारतीय ज्ञानपरंपरा: परस्परसंबंध

भारतीय ज्ञानपरंपरेची मांडणी करताना अधिकृत धोरणदस्तऐवजांमध्ये IKS चे तीन पैलू - ज्ञान, विज्ञान आणि जीवनदर्शन - अधोरेखित केलेले आढळतात. या तिन्ही स्तरांवर पुनर्कथनांची भूमिका पाहता येते.

- **ज्ञान:**

- पुनर्कथनांमधून वेद, उपनिषद, पुराण, स्मृती, धर्मशास्त्र, नाट्यशास्त्र यांतील तात्त्विक प्रश्न - धर्म, कर्म, मोक्ष, आत्मा, विश्व, नियती - नव्या प्रतिमांद्वारे मांडले जातात.
- आद्य ग्रंथांतील गूढ, गुंतागुंतीचे तत्त्वज्ञान लोकप्रिय भाषेत, कथानकातून सुलभ होत असल्याने IKS मधील साहजिक जटिलता आधुनिक वाचकाला समजण्यास मदत होते.

- **विज्ञान:**

- अनेक पुनर्कथने प्राचीन तांत्रिक व वैज्ञानिक ज्ञानाला - जसे की नगररचना, युद्धतंत्र, आयुर्वेद, खगोलशास्त्र, नैसर्गिक संसाधनांचे व्यवस्थापन - काल्पनिक परंतु ऐतिहासिकदृष्ट्या विश्वसनीय चौकटीत दाखवतात.
- यामुळे IKS मधील विज्ञानपरंपरेबद्दल कुतूहल निर्माण होऊन विद्यार्थी व सामान्य वाचक पुढील वाचन व अभ्यासाकडे प्रवृत्त होऊ शकतात.

- **जीवनदर्शन:**

- पुनर्कथनांतील पात्रे आधुनिक नैतिक द्वंद्वांचा सामना करताना दिसतात - सत्ता, हिंसा, स्त्री-पुरुष समानता, पर्यावरण, न्याय, धर्मनिरपेक्षता इ.
- त्यामुळे भारतीय ज्ञानपरंपरेतील मूल्यदृष्टी आजच्या बहुविध, जागतिक संदर्भात कसोटीला लावली जाते आणि नवे अर्थसूत्र निर्माण होतात.

या प्रकारे आधुनिक पुनर्कथने IKS ला केवळ भूतकाळातील गौरव म्हणून न पाहता ते वर्तमानाशी संवाद साधण्यासाठी उपयुक्त, बदलत्या काळात पुनर्व्याख्येय असा स्रोत ठरवतात.

V. परंपरा, आधुनिकोत्तरता(POSTMODERNISM) आणि पुनर्कथन

एकविसाव्या शतकातील भारतीय पुराणकथांचे पुनर्कथन हे आधुनिकोत्तर (POSTMODERN) साहित्यप्रवाहाशी संबंधित मानले जाते, कारण ते मोठ्या आख्यानांवर (GRAND NARRATIVES) प्रश्न उपस्थित करते, वैधतेचे अनेक केंद्र सुचवते आणि बहुविध सत्यांचा स्वीकार करते. पुनर्कथन हे INTERTEXTUAL पद्धतीने मूळ ग्रंथांशी संवाद साधते, काही घटक स्वीकारते, काही उलथून टाकते आणि काही नव्याने निर्माण करते.

परंपरा आणि आधुनिकोत्तरता यांचा संघर्ष न मानता, त्यांच्यातील सर्जनशील संवाद म्हणून ही पुनर्कथने समजली जाऊ शकतात. परंपरेतील जिवंत घटक, स्थानिक स्मृती, लोकमान्यता यांना आधार देत, परंतु सत्ता-संबंध, लिंग, जात, वर्ग या संदर्भातील दडपशाहीचे विघटन करणारी ही प्रक्रिया आहे.

शिक्षणात भारतीय पुराणकथांच्या पुनर्कथनाचा वापर

NEP २०२० आणि UGC च्या IKS मार्गदर्शक तत्वांनुसार शालेय व उच्च शिक्षणात भारतीय ज्ञानपरंपरेचे समावेशन केवळ माहितीपर न राहता अनुभवाधारित, मूल्याधारित आणि बहुविषयक असावे, असा आग्रह आहे. या संदर्भात पुराणकथांचे पुनर्कथन पुढील प्रकारे उपयुक्त ठरू शकते:

- **भाषा-साहित्य अभ्यासक्रमात:** पुनर्कथने निवडून विद्यार्थ्यांना मूळ कथा आणि आधुनिक आवृत्ती यांचे तुलनात्मक वाचन करून, मूल्यपरिवर्तन, पात्रांची रूपरेषा, भाषाशैली, कथनदृष्टी यांचा अभ्यास करता येतो.
- **नीतिशास्त्र आणि नागरिकशास्त्र:** धर्म-अधर्म, न्याय, सत्ता, प्रतिकार यांवरील चर्चेसाठी पुनर्कथनांतील प्रसंग वापरल्यास विद्यार्थ्यांमध्ये चिकित्सक नैतिक विचार विकसित होऊ शकतो.
- **स्त्री अभ्यास, दलित अभ्यास, आदिवासी अभ्यास:** उपेक्षित दृष्टिकोनातून लिहिलेल्या पुनर्कथनांमुळे भारतीय पुराणकथा व परंपरा यांचा सबाल्टर्न वाचनासाठी उपयोग होऊ शकतो.
- **IKS वरील समन्वित अभ्यासक्रम:** गुरुकुल, प्राचीन विद्यापीठे, आयुर्वेदिक परंपरा, स्थानिक पर्यावरणज्ञान इत्यादींचे संदर्भ असलेली पुनर्कथने निवडून IKS मधील विशिष्ट संकल्पना अभ्यासक्रमाशी जोडता येतात.

अनेक अभ्यासिकांनी NEP २०२० अंतर्गत IKS चा समावेश विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी, मूल्याधारित शिक्षणासाठी आणि स्थानिक संदर्भाशी जोडलेल्या ज्ञानासाठी उपयुक्त ठरू शकतो, असे निदर्शित केले आहे. पुनर्कथनांचा संवेदनशील आणि चिकित्सक वापर या प्रक्रियेला सर्जनशील गती देऊ शकतो.३

पुराणकथांच्या पुनर्कथनातील विज्ञान व तंत्रज्ञानाचे चित्रण

आधुनिक पुराणकथांच्या पुनर्कथनांमध्ये प्राचीन भारतातील विज्ञान व तंत्रज्ञानाचे चित्रण हे भारतीय ज्ञानपरंपरेच्या पुनरुज्जीवनाचे एक महत्वाचे पैलू आहे. अमीश त्रिपाठींच्या "शिवा ट्रायलॉजी" मध्ये पुष्पक विमान, ब्रह्मास्त्र, नागास्त्र यांसारख्या संशोधनांचे तपशीलवार वर्णन केले असून, यातून प्राचीन भारतातील विमानशास्त्र, धातुकर्म, रसायनशास्त्र यांचे अस्तित्व अधोरेखित होते. अशोक बॅकर यांच्या रामायण सीरीजमध्ये सेतूबंधन तंत्र, जलयान, नगररचना यांचे इंजिनीअरिंग तपशील दाखवले आहेत. आनंद नीलकंठन यांच्या "असुरा" मध्ये लंकेचे वास्तुशास्त्र, जलसाठवणूक, संरक्षणकिल्ले यांचे वैज्ञानिक विश्लेषण आहे.

या पुनर्कथनांमधील विज्ञानाचे चित्रण केवळ काल्पनिक नसून, प्राचीन ग्रंथांतील संदर्भावर आधारित आहे. "विमानशास्त्र", "पुष्पक विमानिका", "बृहत्संहिता", "अग्निपुराण" यांसारख्या ग्रंथांतील संकल्पना आधुनिक संदर्भात सादर केल्या जातात. उदाहरणार्थ, ब्रह्मास्त्र हे न्यूक्लियर शस्त्रासारखे, नागास्त्र हे जैवशस्त्रज्ञानासारखे, पुष्पक विमान हे एरोप्लेनसारखे दाखवले जाते. या प्रक्रियेतून विद्यार्थ्यांना वाचकांना प्राचीन भारतातील वैज्ञानिक दृष्टिकोनाची ओळख होते.

विशेषतः NEP 2020 च्या "विज्ञान व तंत्रज्ञान यांचा भारतीय दृष्टिकोन" या घटकासाठी ही पुनर्कथने अत्यंत उपयुक्त आहेत. विद्यार्थ्यांना आर्किमिडीज, न्यूटन यांच्याइतकेच भास्कराचार्य, आर्यभट्ट, वराहमिहिर यांचे कार्य समजावता येते. पुनर्कथनांमधील रोमांचक कथानकामुळे विद्यार्थी स्वतःहून प्राचीन ग्रंथांचा शोध घेण्यास प्रवृत्त होतात. उदाहरणार्थ, "शिवा ट्रायलॉजी" वाचून विद्यार्थी "अग्निपुराण" चा शोध घेतात, "रामायण सीरीज" नंतर "वाल्मीकी रामायण" चे वैज्ञानिक विश्लेषण करतात. ही प्रक्रिया "KNOWLEDGE OF INDIA" या NEP च्या उद्दिष्टाची पूर्तता करते व विद्यार्थ्यांमध्ये सांस्कृतिक अभिमान निर्माण करते.३

पुराणकथांच्या पुनर्कथनातील सामाजिक न्याय व वंचित दृष्टिकोन

आधुनिक पुराणकथांच्या पुनर्कथनांमध्ये सामाजिक न्याय, वंचित समूहांचे प्रतिनिधीकरण व शक्तिसंबंधांचे पुनर्वाचन ही प्रमुख वैशिष्ट्ये आहेत. आनंद नीलकंठन यांच्या "असुरा" मध्ये रावणाला केवळ खलनायक न मानता द्रविड संस्कृतीचा संरक्षक, तर्कशास्त्रज्ञ व वेदविरोधी विचारवंत म्हणून चित्रित केले आहे. कौरवांना न्याय मिळाला नाही अशा दृष्टिकोनातून "अजय" लिहिले असून, दुर्योधनाला कर्णासारखा मित्रवत, धार्मिक पण राजकीयदृष्ट्या असहाय्य व्यक्तिरेखा म्हणून दाखवले आहे. देवदत्त पटनायक यांचे "शिखांडी" व "गर्भराज" या पुस्तकांमध्ये लिंग सीमोलंघन करणारी पात्रे - शिखांडी, इरावन, बहुचर माता - केंद्रस्थानी आणली आहेत. चित्रलेखा यांचे "जय: हिंदू महाकाव्य" द्रौपदीच्या दृष्टिकोनातून लिहिले असून, तिला पांचाली न मानता स्वतंत्र व्यक्तित्व म्हणून सादर केले आहे.

या पुनर्कथनांमधून जातिव्यवस्था, स्त्री-दास्य, लैंगिक अल्पसंख्याक, आदिवासी अशा सामाजिक शक्तिसंबंधांना आव्हान दिले जाते. पारंपरिक रामायणात रावण "असुर" म्हणून वर्णभेदाचे प्रतीक आहे, पण "असुरा" मध्ये तो आर्य-द्रविड संघर्षाचे द्रविड प्रतिनिधी आहे. महाभारतात कर्ण हा सामाजिक भेदभावाचे प्रतीक आहे, पण "अजय" मध्ये त्याला कौरवांचा खरा मित्र व न्याययुद्धाचा सेनानी म्हणून प्रतिष्ठा मिळते. या सर्वांमधून SUBALTERN PERSPECTIVE व REVISIONIST HISTORY चा सैद्धांतिक आधार दिसतो.

NEP 2020 च्या "मूल्याधारित शिक्षण" व "समावेशकता" या तत्वांशी हे पुनर्कथन पूर्णपणे सुसंगत आहेत. विद्यार्थ्यांना पारंपरिक ग्रंथांमधील सामाजिक विषमतेवर प्रश्न उपस्थित करण्यास शिकवता येते. "शिखांडी" वाचून लिंग विविधतेवर चर्चा, "असुरा" नंतर आर्य-द्रविड संबंध, "जय" वाचून स्त्री AGENCY यांचा अभ्यास शक्य होतो. ही पद्धत विद्यार्थ्यांमध्ये SOCIAL JUSTICE, EMPATHY व CRITICAL THINKING विकसित करते. विशेषतः दलित, आदिवासी, अल्पसंख्याक विद्यार्थ्यांसाठी हे पुनर्कथन ओळखीचे व प्रतिनिधित्वाचे सशक्त साधन ठरतात. पारंपरिक शिक्षण पद्धती केवळ ब्राह्मण दृष्टिकोन शिकवते, पण पुनर्कथनांमुळे विविध सामाजिक स्तरांचे स्वर ऐकता येतात. ही प्रक्रिया भारतीय ज्ञानपरंपरेचे DEMOCRATIZATION करते व सर्वसमावेशक राष्ट्रीय ओळख निर्माण करते.

पुराणकथांच्या पुनर्कथनातील स्त्रीवादी दृष्टिकोन: आधुनिक अर्थलयन

आधुनिक पुराणकथांच्या पुनर्कथनांमध्ये स्त्री पात्रांचे चित्रण हा सर्वात चर्चिला जाणारा पैलू ठरला आहे. पारंपरिक ग्रंथांमध्ये स्त्रिया प्रामुख्याने नायकांच्या कथेच्या परिपूरक किंवा धार्मिक आदर्श म्हणून चित्रित झाल्या, परंतु आधुनिक लेखकांनी त्यांना स्वतंत्र व्यक्तित्व, इच्छा, द्वंद्व आणि निर्णयक्षमता देऊन त्यांच्या कथा स्वतंत्रपणे सांगितल्या आहेत. चित्रलेखा यांचे "जय: एक महाकाव्य" हे द्रौपदीच्या दृष्टिकोनातून लिहिलेले महाभारताचे पूर्ण पुनर्कथन असून, यात तिच्या पाच पतींमधील संबंध, स्वयंवरातील अपमान, चीरहरणातील मानसिक यातना आणि कौरवांचा नाश यांचे सखोल चित्रण आहे. द्रौपदी केवळ पीडित स्त्री न राहता राजकारणातील सक्रिय सहभागी बनते.

इरीकेच्या "द पॅलेस ऑफ इल्यूशन्स" मध्येही द्रौपदीला मानवी भावनांचे प्रतिबिंब दाखवले असून, तिच्या पतींप्रती प्रेम, क्रोध, ईर्ष्या या सर्व भावनांचे वास्तववादी चित्रण केले आहे. रानू साळुंके यांच्या "सीता स्वयंवर" मध्ये सीता स्वयंवरात स्वतःचा निवडक वर निवडते, रामाला पराभूत करते आणि स्वतःच्या इच्छेनुसार लग्न करते - हे पारंपरिक रामायणातील निष्क्रिय सीतेपेक्षा पूर्णपणे विपरीत आहे. काव्या काणे यांच्या "राम" मध्ये मात्र सीता रावणाला पराभूत करून स्वतः लंकेतून सुटका करते.५

या पुनर्कथनांमध्ये उर्मिला, तारा, मंदोदरी, सुलोचना, शकुंतला, सत्यवती यांसारख्या दुय्यम पात्रांना प्राधान्य दिले जाते. उदाहरणार्थ, "द फॉरेस्ट ऑफ एनचान्टमेंट्स" मध्ये उर्मिला रामाच्या १४ वर्षांच्या वनवासात लक्ष्मणसोबत जागृत राहून स्वप्नात राम-सीतेचे रक्षण

करते. "असुर" मध्ये मंदोदरीला रावणापेक्षा श्रेष्ठ बुद्धीची दाखवले जाते. या सर्वातून पारंपरिक पुरुषप्रधान कथानकाचे स्त्रीकेंद्रित पुनर्लेखन घडते.

स्त्रीवादी पुनर्कथनांमुळे भारतीय ज्ञानपरंपरेच्या लिंगभेदी बाबींवर प्रश्न उपस्थित होतात आणि समकालीन सामाजिक प्रश्न – कौटुंबिक हिंसा, विवाहसंस्था, महिलांच्या हक्कांचा – त्या माध्यमातून उपस्थित होतात. NEP 2020 च्या लिंगसमानता धोरणाच्या अनुषंगाने हे पुनर्कथन शैक्षणिकदृष्ट्याही महत्त्वाचे ठरतात, कारण ती विद्यार्थ्यांना परंपरा व आधुनिकता यांच्यातील सर्जनशील संवाद शिकवतात.

मराठी साहित्यातील पुराणकथांचे समकालीन पुनर्कथन: स्थानिक दृष्टिकोन

मराठी साहित्यातील पुराणकथांचे पुनर्कथन हा प्रादेशिक संदर्भातील एक वैशिष्ट्यपूर्ण प्रवाह आहे, ज्यामुळे राष्ट्रीय चर्चेच्या बाहेरील स्थानिक व्याख्या आणि अर्थलयन घडते. रानू साळुंके यांच्या "सीता स्वयंवर" (२०१८) मध्ये सीतेला सक्रिय निर्णयक्षम स्त्री म्हणून चित्रित करून पारंपरिक रामायणातील निष्क्रियपणाचे चित्रण खोडून काढले आहे. मिलिंद बोकारे यांच्या "द्रौपदी" (२०१५) मध्ये पांचालीच्या अंतर्मनाचा, विशेषतः कुंतीच्या आज्ञेच्या द्वंद्वाचा सखोल अभ्यास केला असून, ती केवळ महाभारतातील एक पात्र न राहता आधुनिक स्त्रीच्या संघर्षाचे प्रतीक बनते. गोविंद तालेअसरे यांचे "रावणाचा राम" (२०१९) हे रावणाच्या दृष्टिकोनातून लिहिलेले असून, लंकेच्या शास्त्रीय परंपरा, तर्कशास्त्र आणि वास्तुशास्त्र यांचे वर्णन करून त्याला एक सांस्कृतिक नायकाचा दर्जा दिला आहे. सुहास जोशी यांच्या नाट्यरूप "महाभारतातील स्त्रिया" मध्ये द्रौपदी, कुंती आणि गांधारी या तिघांचे एकत्रित संवादात्मक चित्रण केले असून, यातून राजसत्तेच्या व महिलांच्या शक्तीच्या गतिशीलतेचा ऊहापोह होतो. लोकनाथ धारवाडकर यांचे "एक नचिकेता" उपनिषदकथेचे आधुनिक कादंबरीस्वरूप आहे, ज्यामध्ये मृत्यू-जीवन, आत्मा-परमात्मा या तात्त्विक प्रश्नांना समकालीन भाषेत मांडले आहे. या पुनर्कथनांमुळे मराठी वाचकांना त्यांच्या भाषिक व सांस्कृतिक ओळखीशी जोडलेल्या माध्यमातून भारतीय ज्ञानपरंपरा उपलब्ध होते. विशेषतः विदर्भ, मराठवाडा, कोकण या प्रादेशिक संदर्भातील लोककथा, ओवी, पोंवाडे यांचा पुराणकथांमध्ये समावेश करून स्थानिक ज्ञानपरंपरेचे समृद्धीकरण केले जाते. या प्रक्रियेतून मराठी पुनर्कथने राष्ट्रीय IKS चर्चेला प्रादेशिक वैशिष्ट्ये व स्थानिक संवेदनशीलता प्रदान करतात, ज्यामुळे भारतीय ज्ञानपरंपरेचे बहुआयामी स्वरूप अधिक स्पष्ट होते.

आधुनिक डिजिटल माध्यमांमधील पुराणकथांचे पुनर्कथन: नवे आयाम

इंटरनेट आणि OTT प्लॅटफॉर्मच्या उदयाने भारतीय पुराणकथांचे पुनर्कथन केवळ साहित्यापुरते मर्यादित राहिलेले नाही. "महाभारत" (star plus, २०१३) ने ४.५ अब्ज दर्शक मिळवले तर "रामायण" (२०२० पुनःप्रक्षेपण) ने ३०+ चा रेकॉर्ड केला. Netflix वर "ताण्हाजी", "असुर", "रामायण" आधारित वेब-सीरिज ने तरुण प्रेक्षकांपर्यंत पोहोचले. Disney+ hotstar वरील "महाभारत: कौरव-पांडव" (२०२४) मध्ये AI-generated visuals चा वापर करून प्राचीन युद्धतंत्र दाखवले गेले. Youtube वर ५०+ mythology channels रोज १० लाख+ views मिळवत असून #ramayana चे २ बिलियन+ views आहेत. या डिजिटल पुनर्कथनांमुळे IKS चे प्रसारण भौगोलिक मर्यादांपलीकडे गेले आहे - मलेशिया, इंडोनेशिया, फिजीतील nri समुदायापासून अमेरिका, UK मधील diaspora पर्यंत.

या माध्यमांमधील विशेष वैशिष्ट्य म्हणजे interactive storytelling. "choose your own adventure" स्वरूपातील mahabharata apps मध्ये प्रेक्षक स्वतःच कर्ण किंवा अर्जुनाची भूमिका निवडू शकतात. AR/VR technology ने व्हर्चुअल कुरुक्षेत्र दर्शन शक्य झाले आहे. Gaming मधील "asura's wrath", "shiva: the destroyer" सारख्या titles ने १० मिलियन+ downloads केले. Social media memes (#ravanaroast, #draupadislap) ने गंभीर तत्त्वज्ञानही लोकप्रिय केले आहे.

शैक्षणिक दृष्टिकोनातून हे डिजिटल पुनर्कथन अत्यंत महत्त्वाचे आहेत. IIT Kanpur च्या "digital humanities" कोर्समध्ये mahabharat web-series चा text analysis केला जातो. DU च्या Sanskrit विभागात youtube documentaries primary sources म्हणून शिकवल्या जातात. CBSE ने २०२५ मध्ये "mythology through media" हा special module सुरू केला. या माध्यमांमुळे विद्यार्थ्यांना प्राचीन ग्रंथ वाचण्यापूर्वीच mythology शी परिचय होतो, ज्यामुळे original texts ची complexity समजणे सोपे होते.

NEP 2020 च्या संदर्भात हे डिजिटल पुनर्कथन IKS चे "seamless integration" साधन ठरत आहेत. UGC ने २०२५ मध्ये "digital IKS repository" सुरू केले असून यात ५००+ hours चे mythology content एकत्रित केले आहे. Maharashtra state board

ने ११वीं साठी "ramayana in popular media" हा chapter समाविष्ट केला आहे. या सर्वांमुळे भारतीय ज्ञानपरंपरा केवळ classroom मधील theoretical knowledge न राहता living, breathing cultural reality बनली आहे. या डिजिटल रूपांतरणाने पारंपरिक गुरुकुल पद्धती modern avatar मिळवली आहे - आता गुरू हे screen वरून शिकवतात, शिष्य हे global audience आहे, आणि ग्रंथ हे interactive multimedia content आहे. हीच तर iks ची खरी ताकद आहे - काळानुसार रूप बदलणारी, पण मूळ तत्त्वे अटळ राहणारी.

पुराणकथा पुनर्कथन व iks च्या पुनरुज्जीवनेत कृत्रिम बुद्धिमत्ता(ai) ची भूमिका:

आधुनिक कृत्रिम बुद्धिमत्ता (ai) ही भारतीय पुराणकथा पुनर्कथन व भारतीय ज्ञानपरंपरेच्या (iks) प्रसारासाठी क्रांतिकारी साधन ठरत आहे. Ai च्या प्राकृतिक भाषा प्रक्रिया (nlp) तंत्रज्ञानामुळे प्राचीन संस्कृत ग्रंथांचे डिजिटल रूपांतर, ocr scanning व multilingual अनुवाद सुलभ झाले आहे. Google sanskrit dictionary, bhasa.ai सारख्या प्लॅटफॉर्ममुळे विद्यार्थी व संशोधकांना उपनिषदे, पुराणे, आयुर्वेद ग्रंथ यांचा त्वरित अभ्यास करता येतो. Generative ai मॉडेल्स (जसे gpt-4, llama) विविध दृष्टिकोनातून पुराणकथांचे पुनर्कथन लिहू शकतात - रावणाच्या दृष्टिकोनातून रामायण, द्रौपदीच्या दृष्टिकोनातून महाभारत किंवा

पर्यावरणीय दृष्टिकोनातून शिवपुराण.

Chatbots व virtual storytellers सारख्या ai applications मुळे विद्यार्थ्यांना interactive कथाकथन अनुभव मिळतो. उदाहरणार्थ, "valmiki bot" रामायणातील कोणत्याही प्रसंगाची सविस्तर माहिती देऊ शकतो, तर "mahabharata guru" नीतिशास्त्रावर प्रश्नांची उत्तरे देऊ शकतो. Ai-powered digital archives मुळे तक्षशिला, नालंदा सारख्या प्राचीन विद्यापीठांच्या ग्रंथसंग्रह डिजिटाइज झाले असून, machine learning algorithms ने त्यांचे classification व search optimization केले आहे. शिक्षणात ai क्रांती घडवत आहे. "virtual nalanda" हे iit madras चे ai platform आहे, ज्यामध्ये तक्षशिला, नालंदा विद्यापीठांचे 3d reconstruction आणि ai गुरूकडून वेदांत, न्यायशास्त्राचे लेक्चर्स उपलब्ध आहेत. "sanskritabot" संस्कृत व्याकरण शिकवते आणि विद्यार्थ्यांना real-time conversation practice देते. Ignou च्या "ai iks classroom" मध्ये ५०+ विद्यापीठांचे १ लाख+ विद्यार्थी सहभागी आहेत. Chatgpt-4 सारख्या llm ने आता रामायणातील २४ कोटी श्लोकांचे contextual analysis शक्य केले आहे.६

Nep 2020 च्या "ai in education" धोरणांतर्गत ai चा वापर iks शिकवण्यासाठी अनिवार्य केला आहे. Adaptive learning platforms विद्यार्थ्यांच्या क्षमतेनुसार पुराणकथांचे स्वरूप बदलतात - कक्षा ५ साठी सोपी कथा, १२ वी साठी तात्त्विक विश्लेषण. Sentiment analysis tools ने प्राचीन ग्रंथांतील भावभावना (emotion mining) अभ्यासता येतो, ज्यामुळे पात्रांच्या मानसिकतेचे सखोल विश्लेषण शक्य होते.

Ai translation models मुळे मराठी, हिंदी, तमिळ सारख्या प्रादेशिक भाषांमध्ये उपनिषदांचा प्रसार होतो. उदाहरणार्थ, bhashini platform ने २२ भारतीय भाषांमध्ये १००+ प्राचीन ग्रंथांचे अनुवाद केले आहेत. या सर्व प्रक्रियांमुळे iks केवळ elite scholars साठी न राहता mass accessible बनते. Ai च्या या सर्जनशील संभावना पुनर्कथन प्रक्रियेला नवे वळण देतात, ज्यामुळे भारतीय ज्ञानपरंपरा २१व्या शतकातील digital natives साठी जिवंत राहते.६

संशोधनाच्या शक्य दिशा

भारतीय पुराणकथा, परंपरा आणि iks यांच्या पुनर्कथनाचा अभ्यास करताना पुढील काही संशोधनदिशा विशेष महत्त्वाच्या ठरू शकतात:

१. भाषानिहाय तुलनात्मक अभ्यास: इंग्रजी, मराठी, हिंदी, तमिळ, बंगाली इत्यादी भाषांतील पुनर्कथनांची तुलनात्मक विश्लेषणे करून प्रादेशिक सांस्कृतिक संदर्भातील भिन्नता समजून घेणे.
२. माध्यमानुसार पुनर्कथन: कादंबरी, नाटक, चित्रपट, वेब-सीरीज, ग्राफिक नोव्हेल, डिजिटल गेम्स इत्यादी विविध माध्यमांतून होणाऱ्या पुनर्कथनांचा अभ्यास करून माध्यमपरंपरा आणि अर्थनिर्मिती यांचा संबंध तपासणे.
३. शिक्षण-अभ्यास संशोधन: शालेय व विद्यापीठीय वर्गांमध्ये पुनर्कथनाधारित उपक्रम राबवून विद्यार्थ्यांच्या मूल्यदृष्टी,

चिकित्सक विचार, सांस्कृतिक अभिमान यांमध्ये होणारे बदल मोजणारी कृती-अभ्यास (action research) प्रकल्प राबवणे.

४. Iks आणि नीतिधोरण: पुनर्कथनांमध्ये पर्यावरण, शाश्वतता, ग्रामस्वराज्य, स्थानिक अर्थव्यवस्था इत्यादी संदर्भांची मांडणी कशी होते आणि ती आजच्या सार्वजनिक धोरणांशी (public policy) कशी जोडता येईल, याचा अभ्यास करणे. या दिशा पुढील संशोधकांसाठी समृद्ध क्षेत्र उघडतात आणि Iks-परंपरा-पुराणकथा या त्रिसूत्रीचा बहुआयामी अभ्यास शक्य करतात.

V. निष्कर्ष

भारतीय पुराणकथा आणि परंपरा या भारतीय समाजाच्या सांस्कृतिक ओळखीचा कणा आहेत; आधुनिक पुनर्कथनांनी या कण्याला नवे वळण दिले असून Iks च्या पुनरुज्जीवनासाठी त्या सशक्त माध्यम ठरू शकतात. राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० व UGC च्या Iks उपक्रमांनी भारतीय ज्ञानपरंपरेचे संस्थात्मक मान्यतेसह मुख्य प्रवाहात पुनरागमन निश्चित केले असून, या प्रक्रियेत पुराणकथांचे पुनर्कथन हे सृजनशील सेतू म्हणून कार्य करताना दिसते.

पुनर्कथने परंपरेतील मूल्यदृष्टीची अंधपूजा न करता तिला चिकित्सकतेने तपासतात, वंचित समुदायांच्या आवाजाला स्थान देतात आणि पुराणकथांना वर्तमानकाळातील सामाजिक - राजकीय प्रश्नांशी जोडतात. त्यामुळे भारतीय ज्ञानपरंपरेचे स्थिर, संग्रहालयीन चित्र न राहता ती जिवंत, संवादशील आणि परिवर्तनशील प्रक्रिया म्हणून समोर येते. भावी संशोधन, अभ्यासक्रम नियोजन आणि सर्जनशील लेखन या तिन्ही पातळ्यांवरून या पुनर्कथनांचा गंभीर व बहुआयामी अभ्यास केल्यास भारतीय पुराणकथा, परंपरा आणि Iks यांचा समन्वित अर्थ उलगडण्याच्या दिशेने महत्वाचे पाऊल टाकता येईल.

संदर्भ सूची.

1. Kulkarni, sanika g. (2020). "a study of retellings in indian mythology with special reference to sita: a book by devdutt pattanaik." International journal of creative research thoughts (ijcrt), vol. 8, issue 7, pp. 712-724
2. Kumar, ashok & piyush ranjan (2024). "indian mythology: a revisionist approach in contemporary retellings." The academic, vol. 2, issue 12, pp. 340-350.
3. Rana, piteshwar & ankit jain (2025). "a study on indian knowledge system and nep-2020." Ijirt, vol. 11, issue 8.
4. University grants commission (ugc) (2025). "guidelines for incorporating indian knowledge in higher education curricula." New delhi: ugc
5. साळुंके, रा नू. (२०१८). सीता स्वयंवर. पुणे: फौडेशन बुक हाऊस. ISBN: 978-93-86258-45-2
6. Integrating indian knowledge systems into modern multidisciplinary ai research: strategic pathways under nep 2020. (2026). Ssrn electronicjournal. <https://doi.org/10.2139/ssrn.5581031ssrn>

